

יצירתיות בתכנון לימודים: קבוצת חשיבה ופיתוח של מורים ומדריכים במכון חפ"ן

במסגרת הפעילות במכון חפ"ן (המכון לחינוך פתוח ניסויי במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין) התגבשה קבוצת מורים, בוגרים ומדריכים העוסקת בפיתוח דגמים, מתודות, תכניות וחומרי למידה ברוח החינוך הניסויי הפתוח. במאמר זה תתואר עבודת הקבוצה ויוצגו דגמים אחדים שפיתחה, מתוך רצון לשתף אחרים הן ברעיון של מעורבות מורים בפיתוח אמצעי למידה הן בתכניות ובדגמים חדשים.

קבוצת מורים יוצרים

תכנית לימודים מחייבת מכילה בדרך כלל את התחומים, התכנים, והמיומנויות שהילדים צריכים ללמוד במהלך כל שנת לימודים בגן הילדים ובבית הספר.

קובעי תכנית הלימודים ומתכנניה הם ברוב המקרים מומחים הבאים מהעולם האקדמי, והם מציבים מטרות מתוך התמקדות במבנה הדעת של המקצועות (בן פרץ, תשנ"א). אין למומחים אלו קשר יומיומי עם כיתה לומדת. במקרה הטוב היה להם קשר כזה בעבר הרחוק. בדרך כלל הם מצויים אך במעט אצל מערכת בתי הספר ואצל חברת הילדים בגילים השונים. ברוב המקרים מוטל על המורים 'להעביר' חומר, וההנחיה באשר לאופנים שבהם מצפים מהם לעשות זאת מועטה ביותר. עובדה מצערת היא כי ברוב בתי הספר השימוש במבחר מתודות דל, ועדיין משתמשים בהם בעיקר במתודה המסורתית: המורה מציג עובדות לילדים, והם יושבים לפניו במידה רבה של פסיביות.

במהלך השנים התפתחו מתודות ודרכי למידה רבות ומגוונות מתוך הבנה שלמידה מתרחשת כל הזמן, במגוון דרכים ורמות בעת ובעונה אחת (כספי, תשנ"ט), ושיש מספר דרכי למידה לפחות כמספר בני האדם על פני כדור הארץ...

מכון חפ"ן (המכון לחינוך ניסויי פתוח) הוקם ביזמת פרופסור משה כספי בשנת 1975 כדי להכשיר מורים למסגרות אלטרנטיביות. על פי תפיסת חפ"ן הילד עומד במרכז התהליך החינוכי, והוא אדם שלם וכן חבר בקבוצה. העיסוק במכלול הצדדים של האישיות המתפתחת מתוך הכרה שכל אדם הוא יחיד ומיוחד ובעל צרכים, רצונות ומגוונים הוא מאושיות תפיסת חפ"ן.

כדי לממש את העבודה ברוח זו מתבקשת דמות חדשה של מחנך שיכול לתמוך, ללוות, להוביל ולתכנן סביבה לימודית מתאימה.

בתכנית הכשרת המורים במכון חפ"ן מושם דגש רב בהתפתחותו של מורה יוצר, מורה שבאמתחתו היכרות עם מתודות למידה רבות ומגוונות וכן כלים לתכנון תכניות לימודים ולפיתוחן ולעיצוב סביבה לימודית מגוונת המתאימה לגדילה ולהתפתחות (סוידובסקי, 1994).

ד"ר עדנה ענבר מציעה (ענבר, תשנ"ח) לאפשר למורים להיות שותפים פעילים בתהליך תכנון הלימודים: "מורה אשר נוטל חלק בחשיבת-על ומודע למערכת שיקולים שונות, יהיה מן הסתם גם מורה אוטונומי יותר, היודע לבסס ולנמק את החלטותיו המקצועיות". מן הראוי לציין כי כאשר המורים יוצרים את תכניות העבודה שלהם, השחיקה קטנה, וחדוות היצירה שלהם גדלה.

ואכן, בשנת 1996 הקימה עדנה ענבר קבוצת מחקר ופיתוח של מורים במסגרת האגף לתכנון לימודים. הקבוצה התקיימה כ-5 שנים, ובמהלכן הפיקה כמה דגמים ותכניות אלטרנטיביות.

התכניות שהופקו הן אלו:

ילדים בקהילה - חשיבה פילוסופית וצמיחה אישית

תכנית העוסקת במתן כלים לחשיבה פילוסופית ביקורתית בונה, לחקירה של תופעות חיים, לפיתוח חשיבה יצירתית ולהעצמת ההתנהגות ה"אכפתית" והמעורבות בקהילה מתוך עיסוק בטקסטים מילוליים וחזותיים.

בירקאן טלי, בן יצחק מיכל, ברגשטיין דובי, דהאן ניצה, רחמן אורה, ילדים בקהילה - חשיבה פילוסופית וצמיחה אישית, הוצאת האגף לתכניות לימודים, משרד החינוך, תשנ"ח.

על כנפי הדמיון המדעי

ניסיון להתבונן בחוקים ובתופעות טכנולוגיות וחברתיות מתוך "נקודת זינוק" דמיונית או עתידנית. עקב כך ההתבוננות בעולם משתנה ממבט של "הכול מובן מאליו" למבט של "פליאה וקסם".

אורעד יורם ודנאי רקפת, www.education.gov.il/tochniot_limudim/dimyon

מה בעצם

הצעה לתכנית לימודים רבת-תחומית ורב-ממדית הנסבה סביב תהליכי חשיבה ויצירה במפגש עם חפצים.

רביד שרית ופלד תמר, מה בעצם, האגף לתכניות לימודים, תשס"א.

לצמוח עם הסקרנות - פעילות ב"קופסאות שיטוט" כנקודת מוצא לפיתוח חקר רב תחומי ויצירתי

אוסף של חפצים ורעיונות בעלי מכנה משותף מעורר גירוי למשחק חופשי. מתוך דיאלוג המשחק ממשיך ומתפתח לתכנית לימודים אישית וקבוצתית.

סוידובסקי ע', גרודזינסקי ע', קייזרמן מ', לצמוח עם הסקרנות, האגף לתכנון לימודים, משרד החינוך, תש"ס.

קבוצת מורים יוצרים זו הייתה מודל לעבודת קבוצת ההמשך במסגרת מכון חפ"ן בהנחייתי.

דגמים

פרופסור משה כספי רואה במילה "דגם" ראשי תיבות: ד-דרכים, ג-גישות, מ-מתודות. הרעיון הבסיסי הוא שהמתודה או דרך העבודה, שבמהותה מתווה את אופן הפעולה, מתפרשת ומתבצעת בדרכו ומזווית הראייה המיוחדת של הלומד. גישה היא למעשה ארגון מחדש אישי של השיטה והתאמתה לאישיותו של הלומד ולעולמות שבהם הוא זקוק לה. ואכן התוצרים העיקריים שמבקשים חברי הקבוצה הם למעשה תבניות או דרכי למידה כאלו, שיעודדו ויאפשרו ללומד ולמלמד למצוא את הקול המיוחד שלהם באופנים המיוחדים להם. הדגמים יוצרים למעשה הזדמנויות מתוכננות המאפשרות התרחשויות באין-סוף וריאציות, על פי היחיד או הקבוצה המתנסים בהם. במילים אחרות, הדגמים שהקבוצה מפתחת הם בבחינת הצעות, ברמת הנחיות גמישות, המזמינות את המשתמשים לצקת את התוכן והמיומנויות הנראים להם, ובכך ליצור את התכניות המתאימות ללומדים ולהקשר שהלמידה מתרחשת בו.

המשתתפים בקבוצה

לקבוצה מתקבלים מורות ומורים, גננים וגננות, מדריכות ומדריכים שבראש ובראשונה מעוניינים בחיפוש דרכי למידה אלטרנטיביות. המשתתפים הם בעלי מוכנות, בשלות, ניסיון חיים והשכלה רחבה. יש להם תאוריות חינוכיות ואני מאמין ומידה רבה של מוטיבציה להתפתח, ליצור ולהוציא את אמונותיהם מן הכוח אל הפועל.

מוריה זמר, גננת בגן בית הספר הדו-לשוני שבו ילדים יהודים וערבים, מתלבטת באפשרות ליצור אווירה ותהליכים לימודיים בקבוצה רב תרבותית באמצעות מתודות פתוחות.

ליובל חור יש חלום לפתוח בית ספר פתוח-פתוח, שיהווה סביבה חינוכית "כמו בבית", שהלמידה זורמת בה בטבעיות ובמידה רבה בלי תכנון מוקדם.

אילה בנימין מחפשת את הקסם וההתלהבות בתהליך החינוכי מתוך רצון שהלמידה תהיה בעלת עצמה ומשמעות.

צילי גולדנברג עוסקת בתכניות דו-קיום בין ילדים ערבים ויהודים ובראש מעייניה חינוך ביקורתי המעמיד את השאלות הפוליטיות-חברתיות במרכז.

טל עמר, מחנכת לבני הגיל הרך ובעלת ידי זהב, מתלבטת בשאלה כיצד ליצור תכנית מתאימה לכל ילדה וילד.

אביעד קיפניס, תלמיד חכם, מעוניין בניסיון לשלב את החשיבה הדמיונית והיצירה בפיתוח האינטלקט.

מיכי בורוכוב, גנת של פעוטות בני 2-3, מעמידה במרכז עבודתה את שילוב הפליאה הטבעית והמשחק המתפתח בתהליך הגדילה.

חגית וייס מנסה, בין השאר, להתמודד עם הילדים בכיתה אשר אינם משתתפים בעשייה היומיומית בכיתה ושיש חשש כבד ששאר המורים ירימו ידיים באשר לשילובם בעשייה זו.

שושי אלמלם-שירוני, גנת ובוגרת חפיץ והחוג לארכאולוגיה באוניברסיטה, בודקת דרכים חווייתיות לרתק את הילדים גם לעבר הרחוק.

דובי ברגשטיין, מורה ותיק בכיתות יסוד, מאמין כי אפשר לשכנע גם מורים במערכת ה'ירגילה' להשתמש בדרכי עבודה אלטרנטיביות, אם נוכל להוכיח כי אפשר לשלבן בתכנית הלימודים המחייבת.

ד"ר רחל דיטשר, מדריכה במתמטיקה לגיל הרך במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, משוכנעת כי מתמטיקה צריכה להילמד מהגיל הרך ביותר, באופן טבעי ובהקשר לחיי היומיום של הילדים.

ואני, כותבת מאמר זה, עסוקה זה 25 שנים לפחות בשאלה: מדוע היה בית הספר בעבורי מקום משמים ומתסכל, ואילו למידה היא העשייה האנושית החשובה, המהנה והמופלאה מכול? כיצד נוכל ליצור סביבה שתכיל אפשרות לכל ילד - וגם לכל אדם בוגר - ללמוד, להתפתח, לחשוב, להתחבר וליצור מתוך מוטיבציה פנימית, התלהבות וחדוות חיים?

תהליך העבודה

הקבוצה נפגשת לכמה שעות במועדים קבועים. בפגישות מתקיימת עבודה תכנונית באמצעות עשייה והתנסות בשיטות ובטכניקות מגוונות של חשיבה יוצרת, כגון חשיבה מטפורית, זוויות התבוננות, שאילת שאלות. כמו כן משתתפים עוסקים בעיון מחודש בתאוריות ובתפיסות על למידה וחינוך, לדוגמה: הגישה הקונסטרוקטיביסטית, גישת ההוראה המתווכת של פרופסור פויירשטיין, גישת ההתבוננות של פרופסור כספי. נוסף על כך המשתתפים נחשפים לעיסוק במגוון תחומים שמביאים החברים, אם בהקשר ישיר לדגם שהם מתכננים ואם בעניין הקרוב ללב והמרחיב את הדעת, למשל: שינוי ואלכימיה, הקשר בין המבנה הפיזי של בית הספר לאידאולוגיה החינוכית, טקס היכבודים אצל ילדים ישראלים, חשיבה מתמטית בגיל הרך, ציור בצבעי מים.

מטבע הדברים מתקיימת גם החלפת דעות וידיעות מהנעשה בעבודה בכיתות המשתתפים, ומבחינה זו הקבוצה משמשת למשתתפיה קבוצת תמיכה מקצועית חשובה מאין כמוה.

בשלב הראשון לעבודת הקבוצה המשתתפים מעלים רעיונות לדגמים, לנושאים ולמסגרות למידה שברצונם לפתח. בהמשך מחליטים על נושא אחד, וכך בתהליך של כמה שבועות תוהים על קנקנו, לומדים אותו לעומק, מעלים רעיונות במליאה ובצוותי חשיבה מצומצמים ואז מגבשים את הדגם לכלל תבנית עשייה המתאימה לשלב של ניסוי בכיתות. בשלב הניסוי מורים אחדים מקבלים על עצמם לנסות את הדגם כולו או חלקים ממנו בכיתותיהם. בעקבות הניסוי בשטח מדווחים למליאה, מקבלים משוב וממשיכים בפיתוח. היו שנים שבהן הקבוצה התמקדה בפרויקט אחד ואחרות שבהן נפתחו כמה פרויקטים.

ההנחיה

לקבוצת מורים יוצרים דרוש מנחה "משוגע לדבר", מאחר שהקבוצה נפגשת אך לעתים רחוקות ובין פגישה לפגישה חבריה עסוקים ביותר בעבודתם החינוכית. לרוב המנחה מציעה את כיווני העבודה, מרכזת את הרעיונות וההתנסויות ומעלה אותם על הכתב. היא עוסקת גם בהפצת הידע שהצטבר ובעידוד המורים המשתתפים לנסות ולעורר רצון לנסות גם בקרב חבריהם לעבודה. המנחה אף מציעה למשתתפים טכניקות חשיבה וכלים המשמשים לתכנון לימודים. מן הראוי לציין כי הקבוצה פועלת מתוך רצון חבריה ולפיכך התפקיד החשוב ביותר של המנחה הוא ליצור ולשמר אווירה של התלהבות מתוך הקשבה מרבית לרצונותיהם ולרעיונותיהם של המשתתפים.

דוגמאות של דגמים

לפניכם הקוראים תיאור של דגמים שפיתחו וניסו חברי הקבוצה ברמות שונות של פירוט.

הרפתקות למידה - מסעות חיפוש וגילוי בכיתה

הרפתקות למידה הן פעילויות חווייתיות מתוכננות שמטרתן לכבוש את דמיונו של הילד, להעמידו לפני אתגרים במגוון רמות, ללמדו נושאים חדשים ולהרחיב את הבנתו ואת מודעותו לעצמו ולסביבתו. מהלכן הוא בבחינת מסע חיפוש וגילוי (quest) המתרחש סביב עלילה המזמנת אתגרים ופעילויות מגוונות: רכישת מידע ולימוד של מיומנות לימודית, חברתית או פיזית; פתרון בעיות; משימות בנייה ויצירה; קריאה וכתביה של טקסטים; הנחיית דימויים ועוד. הדמיון הוא אחת מן האנרגיות המנטליות המרכזיות בתהליכי למידה והתפתחות, כמו גם בחשיבה וביצירה, ולפיכך רצוי להשתמש בכוחו בתהליכי למידה בגן ובבית הספר

(סוידובסקי, 1998, עמ' 37). לפיכך הציר המרכזי של הרפתקות הלמידה הוא סיפור דמיוני שהוגה המורה או מתוך מאמר ספרות הילדים, וסביבו מתוכננות הפעילויות והמשימות המוטלות על הילדים.

אפשר לבנות הרפתקות למידה בכל נושא מכל תחום: הרפתקה היסטורית, גאוגרפית, ספרותית, מדעית, חברתית, אמנותית, מתמטית ועוד. תכנון ההרפתקות הוא מעין בניית תסריט שכולל דמויות, תפאורה ורקע, עלילה, סצנות, רגעי שיא, מצבים קומיים, אבזרים, התחלה וסיום ועוד. על המתכנן להכין תכנית פעולה הכוללת את הפעילויות, המטלות והתוצרים בכל התחנות והשלבים של ההרפתקה המתפתחת.

הדוגמה להרפתקת למידה לקוחה מתוך סדרת הרפתקות שפיתחה הקבוצה ושהפעילה אילה בנימין בקבוצה מעורבת של ילדים בני 5 עד 7 בנושא "מכשפות, קוסמים, שדים וילדים".

ההרפתקה מתחילה במערת קולומבריום בעמק האלה. הילדים נכנסים למערה המוארת בנרות ופוגשים את ה'קוסם הגדול'. הוא משתף אותם ב'טקס עתיד' יומין שבו יינתנו להם 'כוחות קסם' שישמשו אותם אך ורק למטרות חיוביות. בהמשך סיפר להם אותו קוסם על הרי האנדים שבפרו ונתן להם אבקה מיוחדת (אבקת קינמון), שבאמצעותה אפשר לנצל את כוחות הטבע כדי להציל אנשים. אחר כך התבקשו הילדים להביא עזרים מהטבע שבאמצעותם יצילו דמות מתוך סיפור בהמשכים שהם קוראים.

המשך ההרפתקה היה בתאטרון צלליות שבו הופיע 'שדון טוב' שהציג לפני הילדים אתגר חשוב. הילדים מתבקשים 'להציל' את יערות הגשם באמזונס מפני השמדה. הילדים למדו מה הם יערות גשם, בדקו באטלס ובמפות אחרות באיזה יער מדובר ותכננו מסלול שעליהם ללכת בו כדי להגיע למקום. אחר כך תכננו הילדים כיצד לעמוד במשימה בעזרת חפצים ואבזרים שיוכלו לקבל תמורת ויתור על משהו. כל ילד הציג את רעיונותיו וכן את המחיר שהוא מוכן לשלם, לדוגמה: לא לאכול שבוע ממתקים או לא לצייר במשך כל אותו היום. הפתרונות היו מגוונים וכללו גם את ההבנה שאת המשימה צריך לעשות יחד, בקבוצה, שאם לא כן "מה זה שווה!". אחרי שהתגברו על הורסי יערות הגשם הוזמנו הילדים לשתות 'מרק קסמים' מתוך סיר רותח שהוכן על מדורה בחצר...

ההרפתקה נמשכה ימים מספר, ונוספו עוד פעילויות שכללו קריאת ספרים על מכשפות, שיחות על פחדים ועל דרכי התמודדות אתם וכן כתיבה ואיור של סיפורים הקשורים לנושא.

מושגונים - נושאים אינטגרטיביים קטנים סביב מושגים גדולים
המושגים, הקטגוריות המילוליות המבטאות אובייקטים, מצבים, פעולות, עקרונות או אירועים, הם למעשה אבני הבניין המנטליות לחלוקת העולם ליחידות

בנות טיפול. היכולת הקוגניטיבית הבאה לידי ביטוי בלמידה, בחשיבה, בהבנה ובפתרון בעיות מותנית במידה רבה בעושר הולך וגדל של סכמות, סמלים, מושגים והכללות.

רכישת המושגים מתרחשת במהלך כל החיים. בשלב הראשון שלה היא נעשית בעיקרה אגב פעילות ספונטנית ובאמצעות התנסויות הנקלטות על ידי החושים. בשלב מתקדם, נוסף על תהליך הרכישה הטבעית, אמונה הסביבה המחנכת על ההקניה והרכישה של המושגים. בדרך כלל פעילות זאת נעשית עם למידה של תחום דעת ספציפי מתוך הגישה שלכל תחום דעת יש הייררכייה של מושגים ועקרונות נפרדים, וכדי שהלומדים יכירו את התחום עליהם להפנים מושגים אלה. ממחקרים ומניסיון רב שנים של מורים ולומדים מתברר שכמעט אין מתרחשת העברה מתחום לתחום, וכאשר מושג נרכש בתחום אחד ורק על ידי האינטלקט, אין הלומד משתמש בו בתחום אחר. כך אין המושג משמש את הלומד באופן המלא והרצוי. לעומת זאת הגישה ההוליסטית-אינטגרטיבית לרכישת מושגים טוענת שכאשר מושג נרכש ומופנם מתוך ראייה רבת פנים ומתוך מעורבות אישית רגשית, הלומד יכול להשתמש בו ואף להבין עקרונות דומים בתחומים אחרים (ברוקס, 1997).

דגם הלמידה המוצע מטפל במושגים מתוך ראייה רבת תחומית ובאמצעות פעילות התנסותית מגוונת. הפעילויות מתוכננות לטווח זמן שבין שיעור אחד לשישה. הדגם נוסה בכיתות יסוד, אולם לדעתנו אפשר להשתמש בו גם בגני ילדים וגם בבתי ספר תיכון ובמכללות, הן על ידי מחנכים הן על ידי מורים מקצועיים. על המורה לזהות את המושגים המרכזיים בתחום הדעת שהוא מלמד, ואותם ללמד בדרך האינטגרטיבית החווייתית. לדוגמה: המורה לתני"ך יכולה לעסוק במושגים כמו 'מנהיגות', 'אמונה', 'נסיים'. המורה לכימיה יכולה להתמקד במושגים כגון 'איזון', 'תערובות', 'יסודות'. בשיעור היסטוריה אפשר לעסוק ב'קונפליקט', ב'אינטרס', ב'תהליך' ועוד. את לימודי הטבע אפשר לארגן סביב עיסוק במושגים גדולים, כמו 'שינוי', 'סיבה' ו'תוצאה', 'גיוון', 'התפתחות'. בתחום החברתי יהיו המושגים המרכזיים 'עצמאות' ו'תלות', 'שיתוף פעולה', 'אחריות', 'חופש', 'דינמיות' וכו'. כולם מושגים רלוונטיים לתחומים רבים.

בניית תשתית של מושגים באופן זה תיצור הפנמת הקשר בין התחומים וכן תאפשר התמודדות עם מצבים ועם שאלות במהלך החיים.

לשם הדגמה תתואר בקצרה תכנית שנוסחה בכיתה ה' בבית הספר ע"ש זלמן ארן בירושלים. המושג שנבחר הוא 'אקראיות', ועסקנו בו מנקודות מבט אחדות. הפעילות ארכה כשעתיים:

הגדרת המושג: את הבורק פתחנו בהגרלה. הילדים לקחו פתקים מקופלים שברובם לא היה רשום מאום ובקצתם שמות של בעלי חיים: צב, פיל, ארנבת,

ציפור. ילדים שלקחו פתק ועליו רשום שם של בעל חיים קיבלו עוגייה בצורת אותו בעל חיים, ואחרים לא קיבלו דבר. ביקשנו מהילדים להגיב למצב שנוצר ועד מהרה הם אמרו כי ההגדרה הייתה מקרית ושאיש לא כיוון את הזכיות. עם זאת ילדים אמרו משפטים מסוג "ידעתי שלא אזכה, אף פעם אני לא זוכה...", ובכך העלו את כל מורכבותו של המושג. במהלך הדיון עלתה המילה 'אקראיות' והוסברה.

הפן האישי: הילדים סיפרו על מצבים או אירועים בחייהם שהיה בהם לדעתם רכיב של אקראיות ועל אחרים שלא היו אקראיים. פעילות זאת חיברה את המושג לעולמם של הילדים וסייעה להבנתו.

אקראיות במשחקים: מיינו כרטיסים ועליהם רשומים שמות של משחקים - משחקי קופסה, חצר, ספורט וכדומה - לפי מידת האקראיות או התכנון או המיומנות הדרושים להצליח במשחק. הילדים הכינו על לוח מסלול נתון משחקים שבנויים על עיקרון של אקראיות וכאלה שדרושה אסטרטגיה או מיומנות כדי לשחק בהם.

אקראיות במדע: הילדים קראו טקסטים המתארים גילויים והמצאות שנעשו באקראי, כמו תהליך הגיפור של הגומי או התפוח הנופל של ניוטון. בשלב שני חילקנו כל מיני פריטים, כגון אטבים, מקלות, חוטים, נייר כסף, קמה, נר, וביקשנו מהילדים לנסות ולגלות או להמציא משהו חדש.

אקראיות באמנות: כתם מקרי של צבע היווה השראה לילדים לצייר ציורים מעניינים מאוד. חשוב לציין כי בפעילות הצליחו גם ילדים שמכריזים על עצמם שאינם יודעים לצייר. פעילות דומה אפשר לעשות בכתביה יוצרת או במוזיקה.

אקראיות במתמטיקה: ניסינו לגלות חוקיות במספר הפעמים שמטבע נופל באופן אקראי על כל אחד מצדדיו ובכך לפתוח חלון לנושא ההסתברות.

הפן האתי-חינוכי: בשיחה ערה ומעניינת מאוד שוחחנו על הפן החיובי והשלילי שב"לסמוך על המזל" וחשבנו איך להפוך מקריות לאפשרות בונה.

את פרות העיסוק במושג השגנו עוד באותו היום, כאשר ילדים המשיכו לשוחח ולהתווכח אם ניצחון של קבוצת הכדורגל האהובה עליהם הוא אקראי או אולי קשור למיומנות וליכולות של חבריה. בכך הזכירו הילדים כי המושג כפי שנלמד יועבר בוודאי לתחומים אחרים בבוא העת.

כמו כפפה ליד - ערכות פעילויות אישית לילדים יחידים ומיוחדים

עם כל הרצון הטוב והחינוך המיוחד מאוד יש בכל כיתה ילדים אשר מתקשים להתאים את עצמם לבית הספר וזקוקים לבית ספר שיתאים את עצמו אליהם.

רעיון זה עלה בשיחות רבות בין משתתפי הקבוצה אשר בכיתותיהם ילדים המתקשים להשתלב אפילו במתודות הפתוחות והחוייטיות אשר מוצעות להם.

אלו ילדים שאינם מפיקים, אינם נהנים ואף אינם ממצים חלק מזערי מיכולותיהם, ולכן הם גם מרגישים תסכול ואי שביעות רצון הבאים לידי ביטוי בחוסר השתלבות חברתית ובקשיים רבים לעמוד במחויבויות ובכללי ההתנהגות המקובלים בכיתה. במקרים רבים ילדים אלו אף מפריעים לילדי הכיתה ולמהלך הלימודים בכיתה מחמת תחושות התסכול והשעמום. חברי הקבוצה העידו כי ילדים בלתי משתלבים נמצאים כמעט בכל כיתה וכי במצב הקיים אין למעשה מענה משביע רצון לצורכיהם.

בדרך כלל עורכים בבתי הספר ישיבות הערכה, ובהן מתמקדים בעיקר בקשיים של הילדים ומציעים דרכי פעולה האמורות להקל בנושאים אלו, כגון הוראה טיפולית או הפניה לטיפול. הדגם מציע אלטרנטיבה בכך שהמורים העובדים עם הילדים בונים ביחד ערכת פעילויות אישית מיוחדת אשר תתאים לכל אחד, ממש כמו כפפה ליד. בכך נענים לצדדים החזקים של הילד ומנסים לאפשר הצלחות וסיפוק שאולי יהוו גם נקודות זינוק לשינוי.

כדי שאכן התכנית תהיה מתאימה מומלץ לפעול לפי השלבים האלה:

- בשלב הראשון יש להתייחס לתיאור מפורט של הילד או הילדה המיועדים לתכנית. על המורה המחנכת ועל כל המורים המקצועיים לדווח בפירוט על הילד או הילדה ולעמוד במיוחד על נקודות העצמה ועל התחומים והנושאים המעניינים אותם: אהבותיהם, קשייהם, כישרונותיהם, פחדיהם, דרכי הביטוי המתאימות להם וכו'.
 - בשלב הבא הקבוצה מציעה מתודות, מטלות ופעילויות אשר יספקו את הצרכים של הילדים.
 - הקבוצה ניגשת להכין את הערכה לתלמיד, וכל אחד מהמורים מכין פעילות. הערכה יכולה להכיל משחקים, כרטיסי עבודה, טקסטים, תמונות ועזרי למידה, צעצועים, ספרים ועוד.
 - המורה המחנכת מקבלת לידיה את הפריטים ומגישה אותם לילד ברגעים המתאימים לפי הבנתה.
 - המורה עוקבת אחר עבודתו של הילד ומסיקה מסקנות להמשך העבודה עמו.
- שתי "כפפות ליד" שתוכננו ואף יצאו אל הפועל גרמו לנו המתכננים התרגשות מרובה. לפניכם דוגמה אחת. בשנה הקרובה בתכניתנו להמשיך ולהכין ערכות לילדים בעלי מגוון צרכים וגילים וכן לפעול להכנתה של רשימת רעיונות לפעילויות שיימצאו מתאימות "כמו כפפה ליד".

אילת

אילת, ילדה מורכבת בת 8, אינטליגנטית מאוד, בעלת דמיון פורה ומוטיבציה לעסוק בפרויקטים גדולים שאינם קשורים לעבודת הכיתה. היא אינה מוכנה לבצע משימות הניתנות לילדי הכיתה, מרבה להתעמת ומתקשה לבנות יותר ממעגל

מצומצם מאוד של חברים. מעניינים אותה בעלי חיים, והיא אוהבת לצייר, לכתוב ולקרוא. בעיה מרכזית בעבודה עם הילדה היא שאין למורה הרבה להציע לה, וגם את הדברים שהכיתה מעורבת בהם אין אילת מוכנה לעשות. הניסיונות לשים לה גבולות ו"להכריח" אותה לא צלחו, ויש הרגשה שאפשר להניע אותה באמצעות מטלות מתאימות והסכמים מיוחדים.

בעקבות התיאור של אילת תכננו משימות ועזרים שיוכלו להתאים לה, ובנינו יחד בסדנת החומרים כמה פריטים:

- בנינו לאילת אנציקלופדיה מיוחדת בדמות דפי ציור גדולים, וכל דף מייצג אות. באנציקלופדיה תוכל אילת להכין עבודות על נושאים רבים. אילת אוהבת לעבוד לבד על פרויקטים גדולים.
- בנינו תאטרון בובות קטן שבו תוכל לכתוב מחזות ולבצע דיאלוגים בעזרת הבובות.
- אילת אוהבת לכתוב. ייתכן שבאמצעות הבובות והדיאלוגים היא תתמודד עם קשיים וכעסים שבתוכה.
- חיברנו כרטיסי סקרים שאילת תערוך בבית הספר.
- אילת זקוקה להזדמנות לתקשר ולבקש עזרה מילדים ומבוגרים באופן שאינו מאיים.
- בנינו בית מיוחד לחפצים שהיא מרבה להביא מהבית.
- אילת אינה מוכנה להיפרד מהחפצים שהיא מרבה להביא מהבית.
- תכננו משימות "בלשיות" מיוחדות שאת פתרונן תוכל למצוא בספרייה או על ידי כך שתראיין את בעלי הידע (וכך תבוא במגע חיובי אתם).
- אילת מתקשה לתקשר גם עם מבוגרים באופן נאות.

המורה של אילת מדווחת כי הפעילויות והעזרים שבנינו סייעו לגרום לנקודת מפנה: הילדה הייתה מרוצה על שחשבו עליה במיוחד ואפשרו לה עיסוק במשך שעות בנושאים ובאופנים המתאימים לה. העבודות שעשתה יוצגו בהמשך לפני יתר חברי הכיתה, וכך יתאפשר מפגש בינה ובין חבריה שמבוסס על הצלחותיה.

"מתחת לאפנו - להשתהות ולהשתאות": תופעות בסביבה הקרובה המביאות לפליאה ולחקירה

חברי הקבוצה, כמו אנשי חינוך והורים רבים, מודאגים וכואבים כי בעידן שלנו ילדים עוסקים בעיקר במוצרים מוכנים ומלאכותיים שאינם נובעים מהחיים עצמם, ובכך מאבדים את הנביעה האמתית, את הסקרנות, את ההתבוננות הראשונית בדברים הפשוטים והיומיומיים ואת ההעמקה הנדרשת להבנת העולם הטבעי והאנושי.

חשבנו כי באמצעות הזרה, דהיינו הפיכת התופעה המוכרת לזרה, תחזור ולו במעט תחושת הפליאה וחויית ה"אהה" המקווית.

העבודה על דגם זה היא בראשית הדרך, אולם אפשר לומר כבר עתה כי היא מעוררת התלהבות ותחושה של דחיפות בקרב חברי הקבוצה.

- דוגמאות ראשוניות להפעלת הדגם הן:
- ללכת בדרך מוכרת, לאחוז עלה ובו חור, להביט בעדו ולחפש תמונות מעניינות שמעולם לא שמנו לבנו אליהן.
 - לנחש כמה פלחים לתפוז, ואחר לקלף תפוזים ולראות אם צדקנו.
 - לעודד את הלומדים, קטנים וגדולים, לשאול שאלות כגון:
 - למה מתפוצצות בועות הסבון?
 - איך מייצרים מברשת שיניים?
 - למה הים כחול?
 - למה כולנו שונים זה מזה?
 - להתבונן ולחקור באמצעות זכוכית מגדלת: טיפת מים, פריכית אורז, רימון, גרגרי סוכר וכדומה.
 - לבצע עבודת חקר על ילד, שכן, קרוב משפחה וכדומה.
 - ללמד את הילדים משחקי חצר ורחוב "של פעם": שלושה מקלות, תפסוני, שוטרים וגנבים, איילה, שני כלבים ועצם, קלאס, שבע על הקיר, תופסת בית חולים ועוד...
 - ללמד את הילדים לשיר שירי ילדים פשוטים שאינם מושרים "אם-טי-וי".
 - ועוד ועוד...

מסעות אישיים

'קוריקולום' (תכנית לימודים) היא מילה לטינית שנגזרת מהמילה *currus*, שלה שתי משמעויות: מסלול התקדמות ומרכבה. רבות ההגדרות והפרשנויות למושג 'תכנית לימודים'. יש הרואים בה תכנית מובנית של רכישת ידע או מבנים של ידע שבה מתקדמים במסלול קבוע מראש, מובנה, ברור ומאורגן. אחרים סבורים שזו רשימת נושאים, חוויות, למידות ואינטראקציות המוצעות ללומדים, וכולן מתרחשות בבית הספר. גם התכנים אשר תכניות הלימודים כוללות הם נושאים לוויכוחים: יש המעמידים במרכז העשייה את רכישת נכסי התרבות השייכים לעבר, יש המעוניינים לחשוף ולהקנות לתלמידים את הידע המדעי העדכני ביותר, אחרים רואים בתכנית הלימודים מנוף לפיתוח כושרי הלומד במיוחד בתחום החשיבה והלמידה. המחנכים הפרוגרסיביים הדגישו את צורכי היחיד, התפתחותו ומטרותיו, והציעו תכנית לימודים אישית המתפתחת ונבנית בתהליך, על ידי כל המשתתפים במעשה החינוכי, לומדים ומורים.

מסעות אישיים (ולא 'נושאים אישיים') הם למעשה תכניות לימודים אישיות. המטרות, פרטי התכנית, הדרכים ואופני הביטוי נתונים לבחירתם ולתכנונם של הלומדים. תפקידם של בית הספר ושל המורים הוא לאפשר מסעות, לתת להם מקום וזמן וללוות את הילדים היוצאים למסעות אלו, כדי שיפיקו מהם את המרב, יחזרו הביתה בשלום ו... יצאו ברצון למסעות הבאים.

הגישה מזמינה את הלומדים למצוא לעצמם את המתודות האישיות המתאימות להם ללמידה ולהתפתחות אישית. דרך הלמידה היא למעשה "מסע אישי" שהלומד מתכנן: הוא בוחר את היעדים, את התחנות, את האופנים שבהם יגיע ואת הפעילויות בדרכו. תכונות אלו מחייבות מסלולים משתנים מבחינת תוכנם, אופיים והתוצרים שהם מזמנים, וכך כל מסע הוא יחיד ומיוחד וחד-פעמי.

התכנים יכולים להיות מכל התחומים שבעולם: מושגים, אובייקטים, תהליכים, בעיות, תופעות וכו', מתחומי המדעים, הרוח, החברה, הרגש, הטכנולוגיה, האמנויות, הדת, הרעיונות הפילוסופיים וכו'.

דרכי העבודה אין-סופיות, וכמו במסעות יכולות להיות דרכים עקלקלות, ישירות, מותוות מראש או ספונטניות, חווייתיות או תאורטיות, דמיונית או קונקרטיות... המוטיבציות למסעות יכולות להיות הגעה למטרה, חיפוש, הליכה באופן סרנדיפי (ללכת לחפש אתונות ולמצוא מלוכה...) מסע להבנה עצמית ולהבנת העולם וכד'. דרכי הביטוי יכולות להיות מילוליות, ויזואליות, ווקליות, תנועתיות וכד'.

האוצר הנכסף במסעות מסוג זה יכול להיות בעצם ההליכה, בהגעה, בתובנה ובידע שרכשו ההולכים בדרך.

נקודות מוצא

יש היוצאים למסע ויודעים מראש לאן פניהם מועדות. יש להם מטרות ברורות וגם הדרך להשיגן אינה כרוכה בהתלבטות. אולם רובנו רוצים לבחור, להכיר את מגוון האפשרויות העצום, וממנו לבחור את המתאים לנו ביותר. ההתלבטות מאפשרת להתמודד ולהתנסות בדברים ובנושאים שאינם ידועים מראש. לשם כך עלינו בראש ובראשונה להתבונן בעצמנו ובעולם מסביבנו ולהעלות הצעות שיעמדו לבחירה.

מבחר הנושאים האפשריים למסע האישי הוא אין-סופי, בעצם כל נושא יכול להיות למסע אישי. נזכיר רק אחדות מתוך הקטגוריות האפשריות:

- נושאים מתוך עולם המושגים, למשל: מחזוריות, איזון, חידוש, תקווה, גבול, איבוד, סדר, סוד.
- נושאים המבטאים תהליכים, למשל: תהליך הגדילה או הקמילה, יציאה לאוויר העולם, מחזור המים, היסטוריה של מקום, הוצאה לאור של ספר, תהליך יצירה, ייצור גבינה, התאהבות.
- נושאים שהם תכנים, מוחשיים או מופשטים, למשל: כיסוי, ידיים, מפתחות, שעונים, זכוכית, שירים, חופים, מפלצות, קנאה, גידופים.
- נושאים שהם בגדר בעיות או שאלות המטרידות אותנו, למשל: מדוע יש ארצות העולם השלישי? כיצד הומצאו כל מיני המצאות? למה לא מצליחים להדביר את האיידס (או, להבדיל, את הכינים השורצות בראשנו)? איך מתאמנים בספורט? איך עובדת ספרייה? למה קשה לי לקרוא? למה הוריי התגרשו? למה יש גזענות?

- משאלות וחלומות שתמיד רצינו להגשים ו"רק" מחכים להזדמנות, למשל: לתכנן מסיבת כיתה, לבנות לעצמי רהיט, לנסוע לבד באוטובוס, ללמוד לנגן, לעבוד בתחנת דלק, לפגוש מישהו "חשוב", ללכת למקום שנולדתי בו.
- שינוי אישי או חברתי, למשל: שינוי הרגלים מפריעים, עמידה בלוח זמנים, התגברות על ביישנות, שיפור תהליך קבלת ההחלטות בכיתה.
- אתגרים אישיים, כמו רכישת מיומנות, למשל: ללמוד לנסוע על אופניים, להדפיס במכונת כתיבה, להפעיל מכשירים, לבשל ארוחה.
- להתגבר על קושי, למשל: למצוא דרך להתגבר על עצלנות, לטפח את הדימוי האישי, ללמוד להגיד "לא!".

נקודות מוצא נוספות למסעות אישיים

יש אפשרויות נוספות להגיע לנושאים הנובעים מתוך המעיינות הפנימיים האישיים של הלומדים:

- להתחיל מנקודות זרימה של הילדים, למשל: ילדה הביאה חילזון שמצאה בחצר, ילד סיפר על חפץ או משחק שקיבל, ילדה גילתה שקרובת משפחה שלה חלתה במחלה כלשהי. אירועים אלו יכולים להיות נקודות פתיחה למסע אישי משמעותי לילדים.
 - להתחיל מ'קופסות שיטוטי', שהן קופסאות ובהן חפצים בעלי מכנה משותף ואשר מגרות את הילדים לחקירה וליצירה, למשל: קופסת חיבורים יכולה להיות גירוי לילד לגלות קשרי משפחה, או קופסת זוגות יכולה לשמש פתח לעבודה יצירתית על תיבת נוח.
 - בניית דגם בנקודת המוצא לעבודה, למשל: ילדה בונה דגם של גיונגל ומתוך הבנייה רוצה להבין יותר לעומק היבטים של החיים בגיונגל: היא יכולה לנסות לשהות שעות מספר באפלולית או ליצור בור קומפוסט.
 - להתחיל מבעיה או משאלה שמעלה הילד או שמציגים הוריו במהלך פגישה משותפת.
 - להתחיל מחפץ חשוב או אהוב או סתמי.
- נקודת מוצא יכול להיות גם נושא שנלמד בכיתה; טיול או אירוע תרבותי שהכיתה השתתפה בו; ציור או מוצר תרבות אחר; תחביב או אוסף.

רעיונות נוספים:

- תכנון: טיול, מסע אירוע, המצאה, חלל, משחק וכד'.
שכלול אבזר או חפץ או רעיון.
- רגשות או התלבטויות רגשיות וחברתיות.
- שיאים.
- היבטים של: ימי השבוע, דיבורים, בעלי חיים, מזלות, שבעת הגמדים, טיפוסים, אצבעות, איברים.

- ה-x שלי: הכלב שלי, האוכל שלי, המיטה שלי, הסבתא שלי וכו'.

דוגמאות

- לפניכם דוגמאות אחדות למסעות שעשו ילדים והמופיעות בתכנית בפירוט:
 - טל בת העשר, המתמודדת באמצעות המסע האישי עם גירושי הוריה, והתוצר שלה הוא ספר עצות לילדים שהוריהם התגרשו.
 - מיכאל, הנחשב לאינטלקטואל של הכיתה, ושכל מעייניו במסגרת המסע האישי הם דווקא להתנסות בעבודת יצירה, "מלכלכת ידיים".
 - אביטל, שאינה מן ה"מקובלים", ושמתעניינת בחפרפרת החיה מתחת לאדמה ומסתתרת מעיני כול. באמצעות הפרויקט הילדה מצליחה לעניין בנושא את יתר ילדי הכיתה וסוף סוף "יוצאת לאור" מן הבחינה החברתית.
 - אמנון בן השש, המתעניין בתחילת הדרך איך סודות מתגלים, ובהמשכה לומד לשמור סוד.
 - ועוד רבים רבים נוספים, מסעות אישיים של ילדים ושל מבוגרים.

העבודה בדרך המסעות האישיים נוסתה בהצלחה ובהתלהבות במקומות שונים. הוכנה חוברת המתארת בפירוט את המתודה והמכילה דוגמאות והוצאה לאור על ידינו בהוצאה פרטית (סוידובסקי ואחרים, 2004).

אחרית דבר

לאדם פוטנציאל להמשיך ולגדול במהלך כל החיים, אך הילדות היא התקופה האחת בחיינו - תקופה קצרה, שאחרי שחולפת שוב אינה חוזרת - שבה פוטנציאל זה מגיע לרמה הניכרת והאינטנסיבית ביותר. תקופת הילדות, נוסף על היותה כה קובעת את המשך החיים, היא גם תקופה של חגיגת חיים מיוחדת שצריך לנצל עד תום. חוויות הילדות נשארות טבועות בנו והתשתית הנבנית בתקופה זו היא הבסיס שעליו נבנית כל האישיות.

יותר ויותר מסתבר שהמוח האנושי הוא גוף אורגני וחי, שתפקידו העיקרי הוא ללמוד, לעבד מידע ולהפעיל את האדם באופן הנכון לו ביותר. התפתחות המוח תלויה ב... התפתחות המוח, כלומר המוח מתפתח בטור גאומטרי, ומשמעות הדבר שככל שמתהווים יותר קשרים מוחיים בילדות, כך תהיה יותר למידה והתפתחות בהמשך החיים. זאת הסיבה שהתאוריות של הלמידה וההתפתחות הרוחנית והנפשית רואות חשיבות כה עצומה בתקופת הילדות.

הדחף העיקרי לרצון לפתח דגמי למידה חדשים נובע בעיקרו מכך שבקרוב ילדים, הורים ומחנכים רבים הולכת וגוברת אי הנחת מהמצב הקיים בבתי הספר בארץ ובעולם. ילדים רבים מדיי אינם משתלבים ואף אינם נשכרים מלימודיהם בבתי הספר. והגרוע מכול, הם מאבדים את העניין, ההתלהבות, הסקרנות והרצון הטבעי

ללמוד ולהתפתח. לילדים הגדלים היום, בעולם כה מורכב, שוב אין זה מספיק לרכוש ידע מובנה, ספציפי, מקוטע ותבניתי שפונה בעיקר לאינטליגנציות המילולית והמתמטית והמבוסס בעיקר על העבר. עליהם להיות מסוגלים לעבד כמויות אדירות של מידע באמצעות כל רכיבי אישיותם ולהפעיל שיקול דעת ויכולת לבחור ולהחליט באופן אוטונומי בכל רגע מחייהם.

לשם כך דרכי הלמידה צריכות להשתנות, להיות מגוונות יותר ולכלול את הלומד בחזקת שותף מלא בתהליכי רכישת הידע וביכולת להפיק וליצור. קבוצת המורים היוצרים המתוארת במאמר פועלת מתוך מחויבות ונחישות ליצור מסגרות למידה משמעותיות ומאתגרות לתלמידים בכיתותיהם ולתלמידים של מורים נוספים שמעוניינים לטעום, להציץ ואף... להיפגע.

בשנים הקרובות תימשך עבודת הקבוצה. זמן רב יוקדש להתנסויות ולליטוש הדגמים וכן לפיתוח רעיונות חדשים. בתכניתנו ליזום בעתיד ערוצים להפצת הרעיונות בין חברינו המורים במקומות אחרים. נשמח לשמוע מכם, הקוראות והקוראים, הארות והערות וכן ליצור קשרים נוספים עם חברים המעוניינים ברעיונות אלו.

בהזדמנות זו, אני רוצה להודות לאיתי זמרן שתקופת היותו מנהל המכללה לחינוך עייש דוד ילין התאפיינה בכך שרעיונות ויזמות חדשניות של אנשים רבים, מעין זו המתוארת במאמר, קיבלו מקום, עידוד וביטוי.

ביבליוגרפיה

- בן פרץ, מי (תשנ"א), "מבנה הדעת כמושג מנחה בתכניות לימודים", בתוך: מי זילברשטיין (עורך), מבני הדעת של המקצועות וגישה אחדותית בתכנון לימודים, ירושלים, האגף לתכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות.
- ברוקס, גי (1997), בחיפוש אחר הבנה: לקראת כיתה קונסטרוקטיביסטית, ירושלים, משרד החינוך והתרבות.
- כספי, מ"ד (1985), גישת המעבר להתחנכות יוצרת, האוניברסיטה העברית, ירושלים, אקדמון.
- כספי, מ"ד (תשנ"ט), "מקסמי הלמידה", בתוך: מבוא לגישת ההתבנות, ירושלים, האגף לתכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות.
- סוידובסקי, עי (1994), "שיטות עבודה בחינוך פתוח", במכללה 5, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים.
- סוידובסקי, עי (1998), למידה מוארת - דמיון ולמידה בבית הספר ובבית, קרית ביאליק, הוצאת אח.
- סוידובסקי, עי. גולדנברג, ד'. ענבר, עי. (2004) מסעות אישיים - המדריך, הוצאת בצק, ירושלים.
- ענבר, עי (תשנ"ח), "הצעה לשינוי תפיסתי בתכנון לימודים והשתמעויות לגבי המבנה הארגוני של האגף לתכנון לימודים", הלכה למעשה בתכנון לימודים 13, ירושלים, האגף לתכנון לימודים, משרד החינוך והתרבות.
- פויירשטיין, רי (1998), האדם כישות משתנה: על תורת הלמידה המתווכת, תל-אביב, משרד הבטחון.